

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՆՇԱՆԵԱՆ

ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԵՐՈՒՍԱԿԵՄԻ

Երուսաղեմի թափուր դարձած պատրիարքական գահը շուտով ունեցաւ արժանաւոր յաջորդ մը Թորգոմ Ս.ի՝ յանձին Ամեն. Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Նշանեանի: Նոր Պատրիարքի ընտրութեան պայմանները, միաձայն հաւանութիւնը, զոր գտաւ Երուսաղէմի Միաբաններու քով՝ արտայայտութիւնն են անշուշտ անոր արժանիքներու գնահատման: Բնականաբար հայ ժողովուրդն ալ ուրախութեամբ շնորհաւորեց այս յաջող ընտրութիւնը:

Նշանեան Ս. ծնած է Սամաթիա 30 Սեպտ. 1872. իբր 15 տարեկան պատանի կը մտնէ Ժառանգաւորաց Վարժարան, զոր կ'աւարտէ 1891ին. 1898ին կը ձեռնարդուի քահանայ. իրեն կը յանձնուին կարեւոր պաշտօններ Վարժարանի ու Միաբանութեան վարչութեան մէջ: 1924ին կ'ընդունի եպիսկոպոսական օծումը: Գուշակեան Ս.ի մահէն ետք կ'ընտրուի Երուսաղեմի պատրիարքական Տեղապահ եւ Ապրիլ 19ին՝ Գահակալ նոյն Աթոռոյն:

Նորընտիր Պատրիարքը չէ ունեցած իւր երկու նախորդներուն նման՝ հանրային գործունէութիւն. նա եղած է տոկուն աշխատող ու արդիւնաւոր անդամ հայ Եկեղեցւոյ ու իւր Միաբանութեան: Վարչական եւ ուսուցչական զբաղումներու կողքին՝ հետեւած է նաեւ ուսումնական աշխարհին ու գրական ասպարէզի վրայ երեւցած է զանազան հրատարակութիւններով, որոցմէ յիշենք Գրիգոր Դարանաղցոյ Ժամանակագրութիւնը (1915) եւ Երեմիա Զէլէպի Բէօմիւրճեանի Օրագրութիւնը, ներածութեամբ ու ծանօթութիւններով, զոր այս տարի լոյս ընծայեց:

«Հանդէս Ամսօրեայ»ի Խմբագրութիւնը յայտնելով իւր ջերմ շնորհաւորութիւնները նորընտիր Պատրիարքին՝ կը մաղթէ յաջողութիւն եւ Աստուծոյ օրհնութիւնը ու երկար տարիներ:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ»Ի

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻԻ 1-6

ՅՈՒՆՈՒԱՐ-ՅՈՒՆԻՍ

ԾԳ. ՏԱՐԻ 1939

ՀՈՅՈՍՏՈՆ ՍՈՒՐՐ ԳՐԳԻ ՄԷՋ

(Շարունակութիւն):

§ 5. ԿՈՐԿՈՒԱՅ ԼԵՌՆ ԻՐԻՆԻ ՏԱՊԱՆԱԿԻՐ ԼԵՌ

Հայ մատենագրութիւնը՝ թէ՛ թարգմանաչափանը եւ թէ՛ սկզբնաղբականը մինչեւ ԺԱ. դար իբր տապանակիր լեռ միայն Կորգուաց լեռները կը ճանչնայ:

1. Եւսերբոսի Քրոնիկոնի հայ թարգմանութիւնը. «Եւ ի նաւէն՝ որ չողաւ դադարեաց ի Հայս, եւ ցայժմ սակաւ ինչ մասն ի Կորգուացոց լերինն ի Հայոց աշխարհին մնալ նշխար ասեն»¹¹⁷:

2. Փաւստոս Բիւզանդ կը պատմէ¹¹⁸. «Չայնու Ժամանակաւ խաղաց զնաց մեծ եպիսկոպոսն Մճընացոց, այր սքանչելի ծերունի, վաստակաւոր ի դործս ճշմարտութեան, որում անուն Յակոբ, փոխանակ աղաւն պարսիկ կոչէր, այր ընտրեալ յԱստուծոյ, յիւրմէ քաղաքէ անտի դալ հասանել ի լերինս Հայոց, ի լեռանն Սարարաղայ ի սահմանս այրարատեան տէրութեանն ի գաւառն Կորգուաց. այր լի շնորհօքն Քրիստոսի, որպէս զօրութիւնք նշանաց եւ արուեստից լինէին ի ձեռաց նորա: Սա եկեալ ցանկացեալ փափաքեալ մեծաւ տենչանօք աղաչէր զԱստուծո՛ տեսանել զիրկական տապանն նոյեան շինուածոյն, զի յայս լերին հանդեաւ նա ի ջրհեղեղէն. քանզի զամենայն ինչ որ հայցէր, առնոյր ի Տեառնէ: Ապա մինչդեռ երանէր ընդ դժուարին ընդ անջրդի ընդ ափափայտն անապատին սարարատեան լերինն, աշխատեցան եւ ծարաւեցան նա եւ որք ընդ նմայն:

¹¹⁷ Հրատ. Ա. քերեան, հատ. Ա. (Վենետ. 1818), էջ 36-37:
¹¹⁸ Գ. 10 Վենետ. 1832, էջ 22. Մուրատ, անդ, էջ 1 յջ.: P. Peeters, Anal. Boll., t. 38 (1920), էջ 312 յջ.: Տեղիքիս հայոց իբր արեւելեան աղբիւր մը տե՛ս Bedjans, Acta Sanctorum (1892), հատ. Գ., էջ 435 աւ E. Nestle, Die Auffindung der Arche Noä durch Jakob von Nisibis ի Zeitschr. f. Kirchengesch., 26 (1905), էջ 242:

Ապա զնէր ծուր մեծն Յակոբ ի վերայ երկրին, եւ կայր յաղօթս առ Տէր. եւ ի տեղւոջն՝ ուր եղեալ էր զգլուխ իւր՝ բղխեաց աղբիւր, եւ արբին նա եւ որ ընդ նմայն էին. որ մինչեւ ցայսօր ասեն այնմիկ աղբիւր Յակոբայ: Եւ ինքն ի նմին աշխատեալ զեզերէր՝ զինդրելին տեսանել առանց յապաղութեան, առնէր աղօթս առ Տէր: Արդ իբրեւ էր նա խոնձեալ ի վեր ի դժուարին տեղւոջն մօտ ի կատարս, եւ կարի վաստակեալ էր, ննջեաց նա. եւ եկն հրեշտակ Աստուծոյ, եւ ասէ ցնա. Յակոբ, Յակոբ: Եւ նա ասէ. Աւասիկ Տէր: Եւ ասէ հրեշտակն. Ահա ընկալաւ Տէր զաղաչանս քո, եւ կատարեաց զինդրուածս քո. այդ, որ կայ ընդ սնարս քո, է ի փայտից տապանակին, ահա բերի քեզ, անտի է այդ, զի այլ մի եւս յաւելցես տեսանել զայն, զի Տէր այդպէս կամեցաւ: Եւ մեծաւ խնդութեամբ յոտն կացեալ, բազում զոհութեամբ երկիր պազանէր Տեառն, եւ տեսանէր զտախտակն՝ իբրեւ զի կացնեաւ հատեալ հանեալ ձեղքեալ ի մեծ ինչ փայտից: Եւ առեալ դառնայր անտի, հանդերձ շնորհատուր պարգեւելովն, եւ որք ընդ նմայն երթեալք՝ իւրովք ճանապարհորդ լինէր»:

Սարարաղ անունով Բ՞նչ պէտք է հասկընալ: Սարարաղ ընթերցուածը, զոր Փաւստոսի քով միեւնոյն գլխուն մէջ երեք անգամ կը կարդանք, կը գտնենք նաեւ ուրիշ տեղեր. 1. Կիւրեղ Աղեքսանդրացոյ վերագրուած Ծննդոցի Մեկնութեան հայ թարգմանութեան մէջ¹¹⁹. 2. այն երեք ձեռագիրներուն մէջ, որոնք իջմիածնի անաւարտ մնացած քննական Աստուածաշունչի հրատարակութեան (Մն. Է. 4, ծնթ.) հիմը կը կազմեն. 3. Մովսէս Խորենացոյ վերագրուած Հոփոսիմեանց պատմութեան մէջ (տե՛ս Գործք., էջ 300). 4. Գրիգոր Աղթամարցոյ

¹¹⁹ Վիեննական Միթիարեանց Մատենադարանին մէկ ձեռագիրը, Թ. 231, թղ. 13: Չեռագիրն ինքնին ԺԹ. դարէն է, բայց սկզբնաղբին ԺԲ. դարէն: Հմմտ. Տաշեան, Ցուցակ, էջ 602:

մէկ տաղին մէջ. «Լեւոն Սարարազ, Կարմեղ եւ Սինայի». եւ վերջապէս. 5. ձեռագիրը աւետարանի մը մէջ՝ 1292էն, ուր կը կարդանք. «ի գաւառիս Սարարազա, ի քաղաքիս՝ որ կոչի՝ սր. Մարի»¹²⁰:

Սարարազի մեկնութիւնն ու ասոր աշխարհագրական դիրքն որոշելն երկար ժամանակ խնդրոյ նիւթ էր: Առաջին անգամ Էմին համարձակեցաւ իւր գաղղ. թարգմանութեան մէջ¹²¹ Սարարազին ներքեւ ծանօթութիւն մը դնել եւ նոյնացնել զայն Մասիսի հետ, իսկ ձեւին ծագումն ալ սխալ գրչագրութեամբ մեկնեց: Հիւրըման (անդ, էջ 76, ծնթ. 1) եւ Մուրատ (անդ, էջ 71 եւ 84, ծնթ. 1) այս մասին որոշ կարծիք մը չեն կրնար յայտնել: Միայն վերջինս տեղ մը (անդ, էջ 84, ծնթ. 1) նաեւ հնարաւոր կը համարէ թէ Սարարազ յառաջ եկած ըլլալու է «ի լեռինս արարադայ բառերուն սխալ բաժանմամբ, այնու որ լեռինս վերջին սէն Արարադայ հետ միացած է»: Մուրատ սակայն հոս փոքրիկ սրբագրութիւն մը կ'ընէ, այսինքն՝ լեռնն կ'ուզէ կարդալ լեռինս վերոյիջեալ ձեւով մեկնել կարենալու համար, որ սակայն բոլորովին աւելորդ է, որովհետեւ հայ գրչագրութեան մէջ, մանաւանդ Մեսրոպեան գրերու մէջ ն եւ Ս յաճախ իրարու հետ կը շփոթուին: Ուստի սխալ բաժանմամբ ա յաջորդ բառին հետ միացնելով յառաջ կու գար արդէն Սարարազ ձեւը¹²²: Այս ձեւը անգամ մը ծագելէն ետքը բնականաբար հրատարակչի պիտի ըլլար Վասպուրահանի կողմերէն ծնած մատենագիրներուն եւ գրչագիրներուն համար Սարարազ ձեւն իրենց գրութիւններովն անմահացնելն, եւ աւելի անձուկ կերպով տապանակիր լեռն իրենց նահանգին հետ կապելը:

Թէ Սարարազի փոխարէն Արարազ ձեւն ուղիղ է, կը վկայէ Սերբոսի քով գտնուող տեղիքը (էջ 2, տող 24—33), որուն համաձայն Հայկ Բարեկոնէն դէպ ի հիւսիս՝ Արարազ երկիրը կը չուէ, ասկէ ալ աւելի հիւսիս երթալով ի վերջոյ Հարթ գաւառին մէջ կը հաստատուի: Հոս գտնուած Արարազի աշխարհագրական դիրքը թոյլ չի տար նոյնն Արարատ նահանգին հետ շփոթելու: Եթէ ուղիղ է Մա-

տիկեանի¹²³ կարծիքը թէ Սերբոսի առաջին գլուխները Փաւստոսի առաջին երկու գլուխները կը կազմէին, այն ժամանակ այս տեղիքն ուղղակի ապացոյց մըն է թէ Սարարազը Փաւստոսի քով կրնայ միայն Արարազ եղած ըլլալ: Պէտք է միտ դնել որ Փաւստոսի Պատմութեան բոլոր ձեռագիրները միեւնոյն խմբի կը վերաբերին, միեւնոյն սխալներով, միեւնոյն սխալ ընթացումներով եւ թէ ամենահին ձեռագիրն Ժ. Գարը չ'անցնիր¹²⁴: Ամէն պարագային Սերբոսի տեղիքն ապացոյց մըն է թէ հայ մատենագրութիւնն Արարատէն դատ Արարազ մըն ալ կը ձանձնայ, թէեւ ամբողջը հին Կտակարանի տեսակէտին վրայ կազմուած է, ինչպէս որ Փաւստոսին ալ Աստուածաշունչն է որ (Ս)արարազ կը ներշնչէ:

Մարքուարտ 1914ին¹²⁵ այն կարծիքին եկած էր թէ Սարարազ անունը կազմուած է վրաց. սա նախդիրէ, ինչպէս Սա-Քարթվելօ, Սա-աթարազօ եւն ձեւերուն մէջ եւ Արարազէն, սակայն արդէն իւր Südarmanien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen գործքին մէջ¹²⁶ տատանելու սկսած է, այնու որ հետեւեալ նախադասութեան՝ «Անժխտելի է որ Սարարազ անունը... աստուածաշնչեան Արարատի հետ աղերս ունի, ձեւն ինչպէս որ ալ մեկնուելու ըլլայ» ծանօթութիւն մը կցած էր, ուր մէկ կողմանէ ձեռագրական աղաւաղումն այս պէպիս մէջ անհիմն կը համարի, իսկ միւս կողմանէ ալ այն ենթադրութիւնը, թէ վրաց. սա նախդիրն է որ հոս կը ներկայանայ (հմտ. Σα-σπειρες Հերոդոտոսի քով) կը մերժէ, որովհետեւ այսչափ ուշ ժամանակ վրական աղբեցութիւն կարելի չէ փնտուել եւ այն այսչափ հարաւ: Սակայն այնու որ Մարքուարտ գրեթէ հինգ տարի ետքն՝ իւր բանաստեղծութեան տպագրութեան ժամանակ նկատի առնելով Մատիկեանի վերոյիշեալ յօդուածը (Յուշարձանին մէջ) ծանօթութիւն մը կը յաւելու. «Բնականաբար ամէնէն աւելի հաւանականն է այն թէ Սարարազ ձեւը գոյութեան իրաւունք չունի, այլ իւր ծագումը պարզապէս Արարազի սխալ գրչագրութեան կը պարտի եւ Ս. Գրքէն անունուած

¹²³ Տե՛ս Անանուր կամ Կեղծ-Սերէոս, Վիեննա 1913:
¹²⁴ Հմտ. Գ. Տէր-Մկրտչեան, Zeitschr. f. arm. Philologie, II, էջ 267 չէք.:
¹²⁵ Տե՛ս Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin 1919, էջ 17:
¹²⁶ Հանդէս Ամսօրեայ, էջ 180 = Արտատ. էջ 216:

¹²⁰ Տե՛ս Լալայեանց, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրահանի (Թիֆլ. 1915), էջ 119—122:
¹²¹ Langlois, Collection des hist. anc. et mod. de l'Arménie, I, p. 218 b, ծնթ. 2:
¹²² Տե՛ս նաեւ Հ. Ա. Մատիկեան, Սարարազ թէ Արարազ. ի Յուշարձան (Վիեննա 1911), էջ 432—435:

է¹²⁷», կրնանք այլ եւս Waldemar Belckի կարծիքը¹²⁸ թէ Սարարազ «ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Արարատ՝ տուրանեան Սա տեղական նախդիրով» բնաւ նկատի չառնել:

3. Թովմաս Արծրունի ունի հետեւեալ տեղիքն¹²⁹. «Յետ կատարման աստուածային հրամանին՝ ի ծիսական ջուրցն բերեալ տապանն յարեւելեայն ի միջոց աշխարհի՝ հանգեաւ ի լեռինս Կորդուաց»:

4. Մովսէս Խորենացոյ վերագրուած «Պատմութիւն սրբոց Հոգիփոխեանց», փոքրիկ գրուածքին մէջ կը պատմուի կուսաններու մասին թէ ինչպէս իրենց գաղթի ժամանակ Կորդուաց աշխարհէն կ'անցնին եւ Սողոմ անունով լեռը կը հասնին. «Բայց այսր լեռին», կը դիտէ հեղինակը, «ասի յԱսորւոց, թէ ի նուազել ջուրցն հեղեղաց, եհաս տապանն ի գլուխ լեռինն, որ է Սարարազայ. եւ ընդ մէջ անցեալ սղոցաձուկնն արգելու դնան. եւ անուն քաղաքազեղջն կոչեցաւ Թըմնիս, այսինքն թէ ութ ոգիք ելին ի տապանէն¹³⁰»: Որչափ մեղի ծանօթ է, բոլորովին նորութիւն է թէ ասորի աւանդութեան մէջ տապանակիր լեռը (Ս)արարազ կոչուի: Հաւանական է որ հոս (Ս)արարազը Փաւստոսի Պատմութեանն առնուած յաւելուած մըն է: Նման բան մը կը տեսնենք նաեւ Միքայէլ Ասորւոյ ժամանակագրութեան հայ թարգմանութեան մէջ: Մինչ ասորի բնագիրն ըստ հրատարակութեան J. B. Chabotի¹³¹ կ'ըսէ. «Անոնք տապանը թողուցին (եղան), ինչպէս կ'ըսէ Յովսէփոս¹³², Ապա-

¹²⁷ Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, էջ 59, ծնթ. 5:
¹²⁸ Die Ursitze der Chalder und die Ausbreitung der chaldischen Macht ի Հանդէս Ամսօրեայ, ԽԱ. (1927), էջ 809: Փաւստոսի Սարարազի մասին տե՛ս նաեւ P. Peeters, La légende de S. Jacques de Nisibe, ի Anal. Boll., 1920, էջ 322 յէ.:
¹²⁹ Հրատ. Պատերազ. 1897, Ա., գլ. 1 (էջ 18—19):
¹³⁰ Մովսէս Խորեն. Գործք, Վիեննա. 1865, էջ 300: Մուրատ, անդ, էջ 28—29: Հ. Ա. Ալիշան, Հին հաւատք Հայոց (Վիեննա. 1910, էջ 63—64) տեղիքս յառաջ կը բերէ միայն քիչ մը տարբեր բնագրով. նաեւ տարբեր ընթացումներ կու տայ Սողոմի եւ Թըմնիս անուններուն համար, ինչպէս Սաղաթ. Թըմնի կամ Թմնի:
¹³¹ Chronique de Michel le Syrien, Paris 1899, t. I, p. 14.
¹³² Ինչպէս Chabot ինքնին կը դիտէ, Բար Հերէոս ալ (Chron. syr., p. 7) նոյնը կ'ուսանդէ: Գուցէ հոս շփոթութիւն մը կը տիրէ Սարարազի պատճառաւ, որուն համաձայն (XII, 569) Ապամէա քաղաքը Կեթոտոս = սնուկ, տապան՝ մականունն ունի եղեր. հմտ. նաեւ Պաղոմէոս V, 2, 25 եւ Պրիմիոս, Hist. nat. V, 29: Նոյն իսկ Սեպտիմոս Սեւերոսի եւ Մակիրոնիոսի գահակալութեան ժամանակ կոխուած գրամներուն վրայ բոլորովին որոշ կերպով կը տեսնուին ՈՂԷ արձանագրութիւնն իր, կիով, ազուսի եւ ա-

մէա քաղաքին մէջ, որ Պրիսիդիայի մայրաքաղաքն է. հոս կը գտնուին տապանին մնացորդները: Այս մասին ուրիշներն ուրիշ կերպ կը խօսին», այս տեղ հայ թարգմանիչը¹³³ կ'աւելցնէ. «բայց ճշմարտապէս կայ ի Հայք Մեծ, ի լեռննս Արարազայ, որ է Մասիս ըստ բնագրոցն»:

Վերոյիշեալ գրուածքին հեղինակը կ'ուզէր գուցէ այսու Փաւստոսի (Ս)արարազի դիրքն աւելի որոշել զայն Թըմնիսի հետ յարաբերութեան մէջ դնելով կամ նոյնացնելով: Այս Թըմնիսն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Քարիեթ Թեմանին կամ Թաւաւանն՝ այսօրուան Ձեղերէյ Իրն-Օմար (Տիգրիսի քով) քաղաքին քովերը, այսօրուան քրդաբնակ գիւղը Բեթ-Մանին, քրդերէն Հեշտանէ (այսինքն՝ 80, փոխանակ հեշտ-նէ), որուն մասին Մասիսու լսած էր թէ կը գտնուի Ձուղիին կտուր, Նակրավանէն 12—15 ժամ հեռու¹³⁴: Իրր թէ այս Թեմանինը Նոյնն հիմնուած եւ տապանէն ելլող ութ հողիներու¹³⁵ թուոյն համաձայն անունն առած է: Այս աւանդ արդէն Ազաթիաս Սկոլաստիկոսի քով († իրր 582ին) կը յիշուի իրր շճւրջ Թարսան¹³⁶: Այս անունն ամենայն հաւանականութեամբ սկզբնաբար Կորդուաց աշխարհին մէջ հաստատուած ցեղի մ'անունն էր¹³⁷, ասկէ յառաջ եկած ըլլալու է ապա վերոյիշեալ սխալ ստուգարանութիւնն ու տապանակիր լեռան տեղաւորումը, ինչպէս որ Հայոց քով Նախճուանէն Նախիջևան մը յառաջ եկած է:

դաւնին պատկերով: Այս մասին, ինչպէս եւ հրեայ գաղութին ձեռքով այս կողմերը Ս. Գրքին թողուցած աղբեցութեան մասին տե՛ս E. Babelon, La tradition phrygienne du déluge ի Revue de l'hist. des religions, t. 23 (1891), p. 174 յէք.:
¹³³ Հրատ. Երուսաղէմ 1871, էջ 10:
¹³⁴ Sachau, Reise in Syrien und Mesopotamien, Leipzig 1883, էջ 376: Հմտ. նաեւ Hartmann, Bohdan, I, 53, 84. 2, 93, 128:
¹³⁵ Հաւանաբար ասորերէնի վրայէն Աճճճ = ութ կազմուած է: Արարեբէնի վրայէն շափելով պէտք էին «ութսուն» (ܘܘܨܐܝܢ) աչքի առջեւ ունենալ, որովհետեւ արարեբէն այս գիւղը Թամանին կամ Թամանուն կ'անուանեն:
¹³⁶ Agathiae Myrinaci Historiarum libri quinque (Bonnae 1828. ի „Corpus script. Hist. Byzantinae“, հրատ. B. G. Niebuhr), pars III, p. 272 (lib. 4, 29). εὐρυχαιε μὲν γὰρ ἐν τῷ τότε ἀμφὶ τὰ Καρδούχια ὄρη ἐς κώμη Թարսան διὰ τὴν τοῦ θεοῦ ὄραν καὶ τὴν τῶν τόπων εὐκρασίαν μεταβάς τε καὶ ἐνδιατώμενος Թամանին մասին տես նաեւ Մուրատ, անդ, էջ 28, G. Hoffmann, Auszüge, էջ 174 յէ., Marquart, Südarmanien, էջ 217, 350 յէ., Hübschmann, Altarmen. Ortsnamen, էջ 333 յէ. = հայ. թարգմ. էջ 201 յէք.:
¹³⁷ Հմտ. St. Martin, Mémoires, I, p. 263 յէ., Մուրատ, անդ, էջ 28:

Թէեւ Մուհամմէդ Արարիոյ ալ-Ջուզի լեռը¹³⁸ տապանակիր լեռ համարած է (Սուրա Բ., 46), սակայն արարներն այս անունն Կորդուքի ասորի աւանդութեան լեռան վրայ փոխանցեցին, որուն տեղը հաստատուն մնաց անոր վրայ շինուած Dairā de-Beth kewēla վանքով¹³⁹: Նաեւ Qazwīnī պարսիկ աշխարհագրէտի համաձայն¹⁴⁰ տապանն ալ-Ջուզի լեռան վրայ հանդիսանալու է հոն Նոյ տաճար մը շինած է եղեր, որ տակաւին Քաղվինիի ժամանակներն իսկ ուխտատեղի եղած է: Նոյն իսկ մինչեւ Արքատեանց ժամանակները տապանի մնացորդներէն սոյն լեռան վրայ կը գտնուին եղեր:

Ըստ այսմ տեսանք, որ «Պատմութիւն սրբոց Հոփսիմեանց»ի հեղինակը (Ս)արարադը Թեմանիի քովերը կը փնտռէ: Արդեօք նոյնը կրնա՞նք ըսել Փաւստոսի համար: Բնագրէն ոչինչ կարելի է ապացուցանել, այլ միայն ենթադրել, որովհետեւ ամբողջ պատմութեան մը կու տայ (կեղծ) Սերիոս, որ Մար Արաքին հետեւելով կը պատմէ¹⁴¹: «Արգ՝ այս են անուանք ազգածինն արանց անդրանկելոցն ի Բարելոն, զնացելոցն ընդ կողմանս հիւսիսոյ յերկիրն Արարադայ: Զի չուեաց խաղաց զնաց Հայկն ի Բարելոնէ կնան եւ որդւովքն եւ ամենայն աղխին հանդերձ: Եւ չուաւ բնակեցաւ յերկիրն Արարադայ ի տանն որ ի լեռնոտինն, որ դառալինն շինեալ էր Զրուանայ հաւրն՝ եւ եղբարքն հանդերձ: Եւ ապա ետ զնա Հայկն կալուած ժառանգութեան Կաղմեայ թոռին իւրում որդւոյն Արամենակայ: Եւ ինքն չուեաց զնաց անտի եւս ի հիւսիսակողմն եւ չուաւ բնակեցաւ ի բարձրաւանդ զաշտավայրի միջ: Եւ կոչեցաւ անուն զաշտին այնորիկ Հարք, յանուն Հարցն¹⁴²: Իսկ երկիրն ըստ նմին պատշաճի

կոչեցաւ անուն Հայք՝ որ են հայազամբք հանդերձ...¹⁴³:

Յայնմ ժամանակի թաղաւորեաց ի Բարելոն որսորդ հսկայ Բէլն Տրտանեան, ճոխն շատուածացեալ, որոյ հզաւր զաւրութեամբ եւ սաստիկ յոյժ զեղ պարանոցի իւրոյ: Եւ էր իշխան ամենայն ազգաց՝ որ սիւնեցան ի վերայ երեսաց ամենայն երկրի: Որոյ արարեալ առ աշաւք կախարդութեամբ հնարս՝ եւ հրամանս թաղաւորականս ամենայն ազգաց. եւ հպարտութեամբ ամբարտաւանութեան իւրոյ կանգնեաց զպատկերն իւր, եւ ետ երկիր պաղանել իրբեւ Աստուծոյ, եւ զոհս մատուցանել:

Եւ վաղվազակի կատարէին ամենայն ազգքն զհրամանս նորա. բայց մի ոմն Հայկ անուն նահապետ ազգացն ոչ հնազանդեցաւ ի ծառայութիւն նորա, եւ ոչ կանգնէր ի տան իւրում զպատկեր նորա. եւ ոչ մեծարէր զնա աստուածաւրէն չքով:

Եւ էր անուն նորա Հայկ, ընդ որում ծնաւ արքայի Բէլայ յիսութիւն մեծ: Եւ զաւ-

¹³⁸ Այսպիսի մեկնութեան մը փորձը, սովորական երեւոյթ մը նաեւ ուրիշ ժողովուրդներու քով, կարծես կուտան մը կու տայ ենթադրութեան մը, որ այսօր ինչ ինչ գիտնականներէն կը պաշտպանուի, այսպէս զ. օր. Kretschmer (Der nationale Name der Armenier, էջ 3 = հայ թրգմ. ՀԱ 1933, էջ 429 յջբ.), որ զՀայկ յոյն մատենագրութեան X-րդ ժողովրդեան անունն հետ կը նոյնացնէ եւ յենով բեւեռադրերու իսլայաւա անունն վրայ կը կարծէ թէ «Հայերն իրենց Հայք անունը նախահայկական եւ նաեւ նախախաղտեան ժողովրդեան պարտական են»: Նաեւ Հ. Յ. Տաշեան Հայք յոսով կը բերէ Հայաշայէն, որոնք «կը նստէին ոչ միայն ի Փոքր-Հայս, այլ նաեւ Մեծ Հայոց լեռնաշխարհի մէջ, զոնէ Արեւմտեան Հայաստան, ոչ միայն Կամրայց արշաւէ յառաջ, ոչ միայն յառաջ քան Ուրարտեանց տիրապետութիւնը, այլ նաեւ յառաջ քան առ հասարակ թրակեան-փոխազական գաղթականութիւնը զէպ ի Փոքր-Ասիա»: Հայաշայ, ինչպէս Եւրով (հայ. Ծոփք) եւ Ալշէ (հայ. Աղձնիք) են կազմած են հայ ազգին զլիստոր գանդուածը: «Հայաշայէն են ետքը՝ հայ ազգը կազմելու նպատակն են արք աշխարհին Arman (Ուրարտի լճին շուրջը): Ասոնք Հայաստան մտած են՝ Մարայ արշաւանքի հետեւութեամբ: Անոր համար Արմանիա, Արմինիա են միայն անագան արձանագրութեան մէջ կ'երևան. եւ Գարեհի ծանօթ արձանագրութեան մէջ տակաւին մնացած է Ուրարտու (Ուրարտու) Բարելական խմբագրութեան մէջ»: Հ. Յ. Տաշեան կը կարծէ թէ ուղիղ է Մարբուարտի այն գաղափարը՝ թէ Հայք-Արմէնք գիտնորական գաղթականութիւն ըլլան, զորոնք հոն բերած են Մարքէ՝ աշխարհը պահելու համար: Այս Արման աշխարհի բնախոյնութիւնն անտարակոյս երանեան էր. եւ ասով կը մեկնուի երանեան լեզուի այն մեծ ազդեցութիւնը հայերէնի վրայ. ասով կը մեկնուի թէ ինչո՞ւ Արմինիա պաշտօնական նոր յորձրջանքը Հայոց քով սովորական չեղաւ. բուն Հայք աւելի զերիշխող եղած են» (տե՛ս Հ. Յ. Տաշեան, Հայերն եւ Ուրարտեանք, Վիեննա 1934, Յաւելուած): Այսպէս նաեւ Ա. Պաշտարեան (Պատմ. Հայոց, էջ 41 յջբ.), որ նոյն իսկ «Հայաստան»ի աւելի հին եւ ուղիղ ձեւը կը համարի Հայաստան կամ իսլայա-տուն: «Հայաստան»ի աւարտը կը համարի լսկ փոխառութիւն մը երանեան լեզուէն՝ Արշակունցի ժամանակ:

¹³⁸ Nöldeke, Kardu und Kurden: Festschrift für Kiepert, էջ 77, ծնթ. 2, հիմ անեկով Hamasa, 564 = Jaquet, 2, 270, 11 = Muštarik, 111:
¹³⁹ Chronique de Denys de Tell-Mahre, IVe partie publ. par J. B. Chabot, p. 84, 2. Marquart, Südarmenien, ՀԱ 28 (1914), էջ 181 = Արտասայ. 217 յջ.:
¹⁴⁰ Թարգմ. Ethé, t. I, 19, p. 320, առ Սանտալ-ճեան, Histoire, I, p. 137:
¹⁴¹ Հրատ. Պետերսբուրգ 1879, էջ 2—4:
¹⁴² Ասիկա ժողովրդական ստուգարանութիւն է: Տարակոյս չկայ որ հոս ք արմատին կը պատկանի, որուն ապացոյց է սեռ. Հարթաց ձեւը, նմանապէս Χάροα (Տուրքերեանի մէջ) Կոստանդին Ծիրան. քով (De administratione imp., cap. 44):

րաժողով լինի Բէլ արքայ ի Բարելոն եւ զիմէ զնայ ի վերայ Հայկայ սպանանել զնա:

Գայ հասանէ յերկիրն Արարադայ ի տունն՝ որ էր նոցա հայրենի՝ զոր շինեալն էր ի լեռնոտին. եւ Կաղմոս փախստական զնաց ի Հարք առ հայր իւր ազդ առնել նմա. եւ ասէ. «Դիմեալ գոյ Բէլ արքայ ի վերայ քո. եւ եկն եհաս մինչեւ ի տուն անդր. եւ ես կնաւ իմով եւ որդւովք անաւասիկ կամ փախստական»:

Առնու Հայկն զԱրամենակ եւ զԿաղմոս զորդի իւր. եւ զորդիս նոցա եւ զորդիս եւթանեցունց զստերաց իւրոց, արս հսկայս եւ նուազունս թուով:

Եւ ի զիմի հարկանի Հայկն Բէլայ, եւ կամեցաւ ըմբռնել զնա Բէլ ի բուռն իւր: Ոյս ետ Հայկն յերեսաց նորա. եւ զնայր նա փախստական. եւ Բէլ զհետ նորա երթայր պնդազոյն հանդերձ զինակրան իւրով:

Զտեղի կալաւ Հայկն եւ ասէ ցնա. «Զի սնդեալ գաս ոչեւ իմ. դարձիր անդրէն ի տեղի քո՝ զի մի մեռանիցիս այսաւր ի ձեռաց իմոց. քանզի ոչ վրիպի նետ իմ իմիք»: Պատասխանի ետ Բէլ եւ ասէ. «Վասն այնորիկ՝ զի մի անկցիս ի ձեռս մանկուոյ իմոյ եւ մեռանիցիս. այլ եկ ի ձեռս իմ, եւ կեաց ի տան իմում խաղաղութեամբ, ունելով ի զործս զմանկունս ի տան իմոյ զորսականս»:

Պատասխանի ետ նմա Հայկն եւ ասէ. «Շուն ես դու եւ յերամակէ շանց՝ դու եւ ժողովուրդ քո: Եւ վասն այնորիկ թափեցից իսկ այսաւր ի քեզ զկապարճս իմ»: Եւ արքայն Տրտանեան սպառազինեալ, եւ վստահացեալ ի կուս սպառազինութիւն անձին իւրոյ:

Եւ Հայկն Արեթայն մերձենայր եւ ունէր ի ձեռին իւրում զաղեղն, որպէս հեծան հզաւր մայրափայտեայ: Եւ Հայկին զտեղի կալեալ պատրաստի ընդդէմ նորա աղեղամբ:

Եւ կանգնէ զկապարճսն ի գետնոյ ընդ ինքեան յաղեղն սկայաւրէն կամարին¹⁴⁴, եւ ընդ զիրկս մտեալ զաւրութեամբ հարկանէ նետիւ դոտախտակս երկաթիս, եւ ընդ պղնձի վահանն ի թափ անցուցանէ ընդ մտեղէն արձանն յերկիր խարսիեալ վտարեալ նետն. եւ վաղվազակի կործանեալ զաստուածակարծեալ հսկայն. եւ զաւրք նորա փախստական

¹⁴⁴ Այսպէս ընդգրկն, որ աղաւաղուած կ'երևայ. կարգաւու է. «Եւ կանգնէ զկապարճսն ի գետին եւ զնետն եղևալ յաղն սկայաւրէն կամարին»: Թէ ինչ աստիճան գործք աղաւաղուած է տե՛ս Հ. Ն. Ակի-նեան, Սերիոս, Վիեննա 1924:

լինէին: Եւ նոքա զհետ մտեալ թափեցին ի նոցանէ երամակս ձիոց եւ ջորեաց եւ ուղտուց:

Եւ Հայկ դարձաւ ի տեղի իւր. եւ չուաւ կալաւ Հայկն զերկիրն Արարադայ. եւ բնակեցաւ անդրէն ազգաւ իւրով մինչեւ ցայժմ: Եւ ի ժամանակի մահուան իւրոյ ետ զնա կալուած ժառանգութեան Կաղմեայ թոռին իւրում, որդւոյ Արամանեկայ եղբաւր Հարմայի»:

Այս տեղիքին մէջ կը գտնենք ինչ ինչ յինակէտներ: Պատերազմի դաշտը Վանայ լճին արեւմտեան կողմը պէտք է որ գտնուի, որովհետեւ Վանայ լճին արեւմտեան ափին վրայ բարձրացող լեռնակատարը կ'անուանուի «Ներքովթ լեռ»¹⁴⁵, եւ ըստ հայկական զրոյցին Բէլ ճակատին մէջ ինչպէն ետքը հոս թաղուած է: Ասկէ կը հետեւի թէ Արարադ երկիրը Նիմրուդ-Դաղի հարաւակողմը գտնուելու է, որովհետեւ Բէլ Արարադ երկիրն տիրելէն ետքն է որ Հայկ իւր զորականով կը փութայ երկիրը կրկին ետ գրաւել, սակայն մեծազոյն ուժի առջեւ կը ստիպուի կնակ դարձնել եւ փախչիլ զէպի հիւսիս մինչեւ որ Նիմրուդ-Դաղի քով ճակատի կը բռնուին: Այս նկարագրութեան համաձայն կը հասնինք Թեմանին կամ Փաւստոսի եւ ընդհանրապէս հայ մատենագրութեան Կորդուաց գաւառը: Հետաքրքրական է դիտելն, որ Մարբուս Հայկի թոռն, որուն սա Արարադ երկիրն առաջին հանգրուանն իբր ժառանգութիւն կը ձգէ, Կաղմոս կ'անուանէ: Այս անունը հեղինակն ինքը կազմած է ասոր. qadmo կամ qadmojo = «առաջին» բառին վրայէն եւ այն երկիրն իբր հայկ. ամենահին աշխարհամասը (հարաւէն հաշուելով) կը յիշատակէ: Այս կարծիքը բոլորովին համապատասխան է հայկ. աւանդութեան, որուն համաձայն Հայկ աշտարակաշինութենէն ետքը Բարելոնէն գաղթած է եղեր եւ Կորդուք (Քարդու) Հայաստանի ամէնէն հարաւային նահանգն էր: Ըստ այսմ Կաղմոս թէեւ ոչ լեզուականօրէն, բայց առարկայօրէն Կորդուքի (Բէթ Քարդու) վերադիր մըն է¹⁴⁶: Ուրեմն ըսուածներէն կը տեսնուի որ Ե.—Ժ. դարու հայ մատենագրութիւնն ասորի եկեղեցւոյն հետ Կորդուաց լեռն իբր տապա-

¹⁴⁵ Հմմտ. տաճկ. նաեւ «Նիմրուդ-Դաղ». տարակոյս չի վերցնէր որ հայ մատենագրութեան «Բէլ»ը նոյն է Աստուածաշունչի (Ծն. Ժ., 8 յջ.) «Ներքովթ»ի հետ:
¹⁴⁶ Հմմտ. J. Marquart, Südarmenien usw.: ՀԱ 28 (1914), էջ 181 = Արտասայ. 218:

